

УДК 73/03 (477) (091)

Володимир Кудлач (м. Одеса)

співробітник Одеської національної наукової бібліотеки

E-mail: artvlad@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7833-3233>

Педагогічна діяльність одеського скульптора Бориса Едуардса

У статті висвітлюється викладацька діяльність одеського скульптора Б.В. Едуардса.

Ключові слова: Борис Васильович (Вільямович) Едуардс (1860-1924), Одеса, Одеська рисувальна школа.

Volodymyr Kudlach (Odesa)

Senior Librarian of the Odesa National Research Library

E-mail: artvlad@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7833-3233>

Pedagogical activity of the Odesa sculptor Boris Edwards

Boris Vasylyovych (Vilyamovych) Edwards (1860-1924) is a multifaceted person: a first-class sculptor, a public figure, an entrepreneur. However, the «artist-sculptor» Edwards leaves in the shade another his hypostasis – Edwards-teacher. The dramatic and tragic period of our history of the period of revolutions, overturns, civil war of 1917-1921 has led to not only great human losses, but also cultural values and a large amount of archival material, which makes it impossible to study thoroughly many of the phenomena of social life of that time. This also concerns the archives of the Odesa Art College. Boris Vilyamovych recalled sometimes himself as a teacher scantily in those diary notes that remained until nowadays and were only partially published. We do not know about his pedagogical principles, teaching methods, theoretical developments (if there were any at all), since he was primarily an artist-practitioner. Teaching gave not only additional means of living but also allowed to bring his method of work into a certain system, to test it in practice. As a teacher of art and drawing in Odesa gymnasiums for men and women, Edwards, of course, was guided by the existing syllabus and conventional training manuals that were recommended at that time to teachers in secondary schools. Only when new initiatives were created at art schools or courses for teachers were opened at his initiative did he compile his own syllabus (not found).

This article gives an overview of Edwards as an educator. Based on the facts we know about the method used in art schools of Russia at that time, we can say that Edwards continued this technique, which was successfully cultivated by his teacher Iorini at Odesa Art College (OAC): drawing priority, copying classical samples, including engravings and plaster, conducting work from general to details, studying material properties, improvement of technique. The evidence of it in the work of one of his apprentices, a student of L.-D. Iorini Arnold Greenshpung who decorated the interior of Odesa National Scientific Library. Besides experience gained at the OAC and the St. Petersburg Academy of Arts, Edwards obviously used the skills he acquired in the workshops of M. Antokolsky, A. Mercier, R. Julian in Paris. At the initial stage of teaching sculpture, the acquisition of modeling skills was of great importance for the successful realization in the future in artistic and industrial sculpture and pottery. It was the preparation of future apprentices who, in the future, in case of talent, could dream of high art. Of all the most famous Odesa sculptors, only Edwards and Mormone successfully fulfilled their potential in art sculpture; other students of Luigi Iorini - Boski, Paolini, Molinari, limited their work in artistic and industrial sculpture.

As for Edwards' aesthetic views, we see a symbiosis of classical principles and realistic approaches. Previous publication ("Local History, No. 3-4, 2017, pp. 137-143) referred to B.V. Edwards ancestry, including his Ukrainian roots (which modern researchers do not mention at all).

The purpose of this article is to broaden the view of sculptor Edwards' activities, to show another side of his personality as a teacher. Activities in teaching should be seen not only as a compulsory measure in the artist's desire to survive in the absence of orders, but at a later period as a component of his social activities.

Nowadays publicists, including domestic, for the sake of the «Russian World» ideology consider the person of Edwards mainly as the author of the monuments of O. Suvorov and Catherine II in Odesa and Yekaterinodar. Although the last two, with the exception of several figures at the foot, were just technical work for Boris Vylyamovych. Contemporaries paid more attention to his indoor sculpture, especially religious. Moreover, the teaching activity of the sculptor was ignored.

From the available sources (B.V. Edwards's personal case in DAOO, f. 154, retro - and modern periodicals, published fragments of the sculptor's diary, reports of Odesa Literary and Artistic Society, Odesa address books) it becomes obvious that at different stages of life, Edwards' teaching was an integral part of his professional career.

Key words: Boris Vasylyovych (Vilyamovych) Edwards, Odessa, Odesa Art College.

Борис Васильович (Вільямович) Едуардс (1860-1924) – один із найбільш яскравих українських митців кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть. Особистість багатогранна: скульптор, громадський діяч, підприємець, публіцист. Однак «художник-скульптор», як за життя себе визначав Едуардс, залишає в тіні іншу його іпостась – Едуардса-педагога. Драматичний і трагічний період історії періоду революцій, переворотів, громадянської війни 1917-1921 років призвів не лише до великих людських втрат, а й втрат культурних цінностей, великого обсягу архівних матеріалів, що часом унеможлиблює ґрунтовне дослідження багатьох явищ суспільного життя тієї доби. Це стосується і архівів Одеського художнього училища. Про себе як педагога Борис Вільямович згадував інколи скупко в тих щоденникових записах, які дійшли до нас і лише частково опубліковані¹. Нам не відомі його педагогічні принципи, методика викладання, теоретичні розробки програм, адже він був найперше художником-практиком. Викладання давало не лише додаткові засоби для існування, але й дозволяло привести свій метод роботи в певну систему, випробувати його на практиці. Як вчитель рисунка і креслення в чоловічих і жіночих гімназіях Одеси Едуардс, зрозуміло, керувався існуючими програмами і загальноприйнятими методичними розробками, які рекомендували у ті часи викладачам у середніх навчальних закладах. Лише у тих випадках, коли за його ініціативи створювалися нові відділення при рисувальній школі чи відкривалися курси для

учителів, він складав власні програми (на жаль, в архівах їх не вдалося знайти).

Ця стаття дає загальне уявлення про Едуардса-педагога. Виходячи з відомих нам фактів про метод, який застосовувався у тодішніх навчальних закладах художнього профілю Російської імперії, можна стверджувати, що Едуардс продовжував цю лінію, яку з успіхом культивував його навчитель Іоріні в Одеській рисувальній школі (ОРШ): пріоритет рисунка, копіювання класичних зразків, починаючи з гравюру і гіпсів, ведення роботи від загального до деталей, вивчення властивостей матеріалу, удосконалення техніки. На це вказують і роботи одного із підмайстрів Бориса Вільямовича, учня Л.-Д. Іоріні Арнольда Гріншпунга, що прикрашають інтер'єр Одеської національної наукової бібліотеки². Крім досвіду, отриманого в ОРШ та Петербурзькій академії мистецтв, Едуардс не міг не використовувати той, який набув у майстернях М. Антокольського, А. Мерсьє, Р. Жуліана у Парижі. На початковому етапі навчання скульптурі велике значення надавалося набуттю навичок роботи з ліплення для успішної майбутньої реалізації себе художньо-промислової скульптурі та гончарній справі. Це була підготовка підмайстрів, які у перспективі в силу обдарування могли мріяти про високе мистецтво. З усіх найбільш відомих одеських скульпторів, лише Едуардс і Мормоне успішно реалізували себе в художній скульптурі, інші вихованці Луїджі Іоріні – Боскі, Паоліні, Молінарі, обмежилися роботою в художньо-промислової скульптурі³.

¹ Маниович А. Разговор с Сергеем, нашедшим рукописи воспоминаний и дневник скульптора Бориса Едуардса // Дерибасовская-Ришельевская : одес. альм. Одесса, 2010. Вып. 41. С. 169-197. Режим доступу: http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_41/alm_41_169-197.pdf

² По суті, це копії бюстів російських письменників, виконаних Б.В. Едуардсом для вечорів Одеського літературно-артистичного товариства.

³ Кишиневский С.Я. Мои воспоминания / Соломон Кишиневский ; сост., вступ. ст., подготовка текста, коммент, библиогр. О.М. Барковской ; ред.: Н.Г. Майдан юк, И.С. Шелестович ; М-во культуры Украины, Одес. нац. науч. б-ка, Междунар. обществ. орг. «Еврейс. общин. центр «Мигдаль». Одесса, 2019. С. 131.

Щодо естетичних поглядів Едуардса – то тут спостерігаємо симбіоз класичних принципів і реалістичних підходів⁴. У попередній публікації («Краєзнавство». 2017. №3/4. С. 137-142) йшлося про родовід Б.В. Едуардса, зокрема про його українське коріння (про що сучасні дослідники взагалі не згадують).

Мета цієї статті – розширити уявлення про діяльність скульптора Б.В. Едуардса, розкрити ще одну грань його обдарування – талант педагога. Діяльність на педагогічному поприщі слід сприймати не лише як вимушену міру в прагненні митця вижити в умовах браку замовлень, але у пізніший період як складову його громадської діяльності.

Сучасні публіцисти, у т.ч. й вітчизняні, в угоду ідеологічним установкам «руського мира» розглядають особу Едуардса переважно як автора пам'ятників О. Суворову та монументів Катерині II в Одесі та Єкатеринодарі. Хоча останні два, за винятком кількох фігур біля підніжжя, були для Бориса Вільямовича лише суто технічною роботою. Сучасники більше звертали увагу на його станкову скульптуру, особливо на релігійну тему⁵. Тим більше поза увагою залишалася викладацька діяльність скульптора.

На основі доступних джерел (особова справа Б.В. Едуардса в Державному архіві Одеської області, ф. 154, ретро, і сучасна періодика, опубліковані фрагменти щоденника скульптора, звіти Одеського літературно-артистичного товариства, адресно-довідкові одеські видання) стає очевидним той факт, що у різні фази життя викладацька робота Едуардса була незмінною складовою його професійної діяльності.

Борис Вільямович Едуардс народився 15(27) травня 1860 року в Одесі в сім'ї негоціанта, британського підданого, ірландця за походженням Вільяма Джозефа Едвардса. Його мати, Софія Юрївна Кірякіна, походила з дворянського роду Максимовичів. В сім'ї було п'ятеро дітей: Жорж, Борис, Вільям, Лідія та Єлизавета, на формування особистостей яких з роками мати справляла вирішальний вплив. Малий Борис пам'ятав прекрасну колекцію творів у будинку свого діда, Джозефа Вільяма Едвардса (1788-1851). Після його кончини художня колекція перейшла у спадок до його дружини, іспанки Камілли Феррарі. Після розорення батька більша частина творів західноєвропейських майстрів (Тінторетто, Рубенс та ін.) була задарма розпродана. Жорж і Борис Едуардси вже у підлітковому віці змушені були працювати на підприємствах зі шкідливими умовами, що підірвало їхнє здоров'я. За бунт проти батька вони були вигнані з дому і

знайшли притулок у родичів, вірогідно по лінії матері. Борис Едуардс, який у дитинстві захоплювався конструюванням кораблів, мріяв стати художником, що не схвалював батько. Принагідно зазначимо, що Вільям Едвардс буде прощений сином і помре у 1896 році в його будинку, що у провулку Софіївському (нині Ляпунова). Спроби вступити до Одеської рисувальної школи для юнака без коштів були безуспішними, і лише участь у його долі викладача ОРШ, скульптора Луїджі-Доменіка Іоріні, допомогла Борису потрапити до цього закладу на безоплатне навчання в групу знаменитого італійця.

Після успішного закінчення ОРШ, в якій за рисунки статуй і ліплення був нагороджений бронзовими та срібними медалями, Борис Едуардс у 1881 році вступив до Петербурзької академії мистецтв, яку «за слабкістю здоров'я» за два роки залишив. Була ще одна причина: після навчання в школі у Луїджі Іоріні, вихованця

Дворніков Т.Я.
Портрет Бориса Едуардса.
1910.
Одеський художній музей

⁴ Кудlach В.А. У пошуках ідеалу [повість Б. Едуардса «Агнеса»] // Чорномор. новини. 2018. 13 січ.

⁵ Антонович І. Маленький листок. Наши художники-южане : [нарис про Едуардса] // Одес. листок. – 1898. – 12(24) ноября; Антонович І. Скульптор Б.В. Эдуардс : (к выставке его произведений) // Одес. листок. – 1899. – 14(26) марта.

Міланської академії мистецтв, імператорська академія не могла вже дати йому більше, і наприкінці 1882 року неофіт від мистецтва повертається до Одеси, де продовжує займатися скульптурою, а згодом і викладацькою діяльністю.

Проведення першої в історії Одеси виставки скульптури у 1885 році, а за два роки другої персональної, піднесло авторитет молодого скульптора. Едуардс підтримує постійні контакти з інтелігенцією Москви й Петербурга, чому немало сприяв живописець Микола Кузнецов. Була й чисто практична мотивація – потреба отримати свідоцтво про закінчення академії, що відкривало нові можливості в професійній діяльності, у тому числі на педагогічній ниві. Успішна участь у весняній академічній виставці у 1888 році дала право двадцятивосьмирічному Борису Едуардсу отримати звання класного художника III ступеня.

Перші відомості про викладацьку діяльність Бориса Вільямовича в Одесі знаходимо в Адрес-календарі Одеського градоначальства за 1890 рік (слід враховувати, що подібні довідники готувалися заздалегідь). «Класний художник-скульптор» фігурує як викладач Одеської чоловічої гімназії В.А. Агішева. До речі, тут викладала також Генрієта Емілівна Заузе, очевидно, дружина відомого графіка В.Х. Заузе. У довіднику Одеського градоначальства за 1893 рік ми зустрічаємо ім'я скульптора серед викладачів Оде-

ської жіночої гімназії А.І. Бракенгеймера, що знаходилася на вулиці Ямській (з 1901 року – Новосельського), – вулиці, на якій пройшло дитинство Бориса Едуардса. У цьому закладі для панянок він викладав майже п'ять років. У 1897 році він був призначений виконуючим обов'язки інспектора по нагляду за викладанням рисунка і креслення, що, очевидно, передбачало більш гнучкий графік роботи і розширювало поле для творчості. Однак уже наступного року прізвище Едуардса значиться серед викладачів Одеської жіночої гімназії Г. Пашковської, що розташовувалося на вулиці Херсонській (нині Пастера) у кількох кварталах від його власного будинку в Софіївському провулку (нині Ляпунова), однак, тут він надовго не затримався⁶.

За наполяганням куратора ОРШ професора Н.П. Кондакова⁷, Борис Вільямович того ж 1898 року стає викладачем художньо-промислового училища, яке базувалося при школі (вул. Преображенська, 12). У ній Едуардс викладав ліплення та гончарну справу⁸. Водночас він викладав в чоловічому приватному училищі 2-го розряду, що діяло при Одеському товаристві красних мистецтв (ОТКМ). У 1899 році з великим успіхом пройшла його третя персональна виставка в зимовому саду Воронцовського палацу. Едуардса включають до ради Дирекції народних училищ Херсонської губернії. Того ж року він виходить

⁶ За даними Адрес-календаря Одеського градоначальства за 1905-1907 роки, у цей період ім'я Едуардса як викладача не значиться. У цей час він напружено працював над пам'ятником О.Суворову для Очакова. Щодо оплати праці викладача, то маємо відомості про заробіток рідної сестри Бориса, Лідії Едуардс, яка з 1909 року працювала по найму в Одеському навчальному окрузі, де викладала в гімназіях міста гімнастику і танці, зокрема у Другій жіночій гімназії та приватних. За 14 уроків вона отримувала 700 руб., тобто 50 руб. за урок. (Для порівняння, у то же час за одну свою графічну роботу Михайло Врубель отримував близько 50 руб. (див.: Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них. – Одесса, 1915. – С. 240, 255).

⁷ *Кондаков Н.П.* (1844-1925) – історик мистецтва, археолог, візантист, музейний діяч, дійсний член Петербурзької академії мистецтв. Народився в слобідці Халань, Новооскольського повіту, Курської губернії, у сім'ї управляючого садибою князів Трубецьких, колишнього кріпосного вільновідпущеного. Закінчив приходське училище і 2-у московську гімназію. У 1861-1865 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. Очоливши у 1870 році кафедру, одночасно керував і Музеєм красних мистецтв Новоросійського університету (нині – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), створеним ще професором Федором Струве. За час його керівництва для Музею було придбано твори з історії мистецтв і колекція теракот. К.М. розглядав теракоти стародавніх греків у їх відношенні «до мистецтва, релігії та побуту», про що й було написано у праці науковця, опублікованій у Записках Імператорського Одеського товариства історії і старожитностей (1879 рік). Захоплення античністю, у т.ч. розвиненою у той історичний період техніки теракоти, Едуардс був знайомий з працями науковця, про що свідчить його ранній «теракотовий» період творчості. У 1869 переїхав до Одеси. Доцент (1869-1877) і професор (1877-1888) кафедри теорії та історії мистецтв Новоросійського університету. 1884-1888 – завідувач Одеської рисувальної школи. Займався класичною археологією. У 1877 захистив докторську дисертацію на тему «История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей». Публікується з доповненнями на основі: Российская музейная энциклопедия : в 2-х т. М. : Прогресс, «Рипол-классик». 2001. С. 286.

⁸ Фактично, це були окремі спеціалізовані відділення.

зі складу правління Одеського літературно-артистичного товариства⁹.

Помітний вплив на Бориса Едуардса справив Луїджі-Доменік Іоріні, колишній гарібальдієць, авторитетний член італійської громади Одеси – особистість колоритна, непересічна. Закостенілий холостяк, він жив при рисувальній школі в двох кімнатках флігеля. Був відкритий для спілкування, любив учнів, і вони шанували його. Пов'язавши назавжди своє життя з Одесою, Іоріні так і не оволодів повною мірою російською мовою, якою розмовляв з помітним акцентом. Принагідно зазначимо, що й Едуардс, який у дитинстві розмовляв переважно англійською, так і не позбувся в російській легкого акценту, що, зрештою, додавало йому певного шарму. Борис Вільямович підтримував тісні контакти зі своїм вчителем, чий учні мали можливість проходити практику в майстерні Едуардса, і, звісно, підзаробляти. Під його керівництвом працювали Петро Мітковицер, згадуваний вже Арнольд Гріншпунг. У 1895 році на вечорі вшанування Луїджі Іоріні, на якому були його ко-

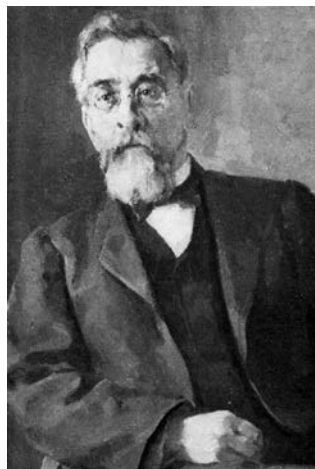
лишні учні, що приїхали навіть з-за кордону, Едуардс виголосив промову, у якій закликав гуртуватися навколо їх славетного вчителя¹⁰.

Про значення для Бориса Едуардса такої постані, як Іоріні, свідчить прекрасний бронзовий бюст «Мій дорогий учитель Іоріні», який Едуардс виконав уже після смерті свого наставника. Символічно, що цей твір нині знаходиться в навчальному закладі, якому він присвятив своє життя.

У 1904 році Борис Вільямович відкрив в Одесі курси малювання і ліплення для вчителів загальноосвітніх шкіл, розробивши відповідну програму. У міру того, як почала зменшуватися кількість замовлень, особливо з початком війни, усе більше художників переорієнтовувалися на викладацьку роботу. Знищення (чи завчасний демонтаж) з початком Першої світової війни відкритого у 1913 році у Римніку (Румунія) пам'ятника О. Суворову, а потім неможливість установити його копію в Ізмаїлі – це теж важлива обставина, яка, на мою думку, певним чином пояснює більш інтенсивну роботу Бориса Едуардса у пізніший період як педагога¹¹.

Одеське художнє училище. Фото 1910. 36.
С.З. Лущика. Публікується за книгою
О.М. Барковської «Товариство незалежних
художників в Одесі»

Крайнев Д.К. Портрет
Никодима Кондакова.
1919. Одеський
художній музей

Б.В. Едуардс.
Бюст Л.-Д. Іоріні.
1911. Бронза. В. 111 см.
Одеське художнє училище

⁹ Адрес-календарь Одесского градоначальства [на 1890-1903] О. : Изд. «Ведомостей Одесского градоначальства, [1891-1903].

¹⁰ На вечорі були також присутні І.П. Паоліні, М.Л. Молінарі, І.І. Бродський, М.Я. Харламов, Я.Є. Борченко, Е.Л. Боскі, Кейгілукіс, Біаджолі та ін.

¹¹ Нам не відомо жодної монументальної чи монументально-декоративної скульптури за авторства скульптора після 1915 року (за винятком кількох монументів, виконаних вже на Мальті).

Лютнева революція 1917 року в Петербурзі пробудила творчі сили суспільства, породила надії у її найбільш активної частини на реформи в усіх сферах, включно з освітою. Кореспондент Золотов (С.І. Гольдельман) в «Одесском листке» від 5 травня 1917 року писав: «В настоящее время ученики предполагают совершенно реорганизовать школу на новых началах, основать вместо школы «Вольную академию» и избрать своего представителя в педагогический совет училища»¹². 1919 року, з поверненням Н.П. Кондакова в Одесу, реорганізація отримала нові імпульси. Було запропоновано перетворити Одеське вище художнє училище в Академію красних мистецтв. Кондаков негативно сприйняв радикалізм частини учнів закладу: «Свержение монархии вовсе не означает полного и окончательного уничтожения старой культуры»¹³.

Реформа відбувалася в умовах відсутності належного фінансування, учні зверталися до банкірів, інших потенційних меценатів¹⁴. Борис Едуардс був серед перших, хто підтримав ідею перетворення його *alma mater*, що на той час вже діяла в статусі училища, – у вищий художній заклад¹⁵. Її він почав втілювати разом із однодумцями ще у 1917 році і продовжив вже як ректор цієї освітньої установи (жовтень 1918 – січень 1919). Училище стало йменуватися «вищим»¹⁶. На цій по-

саді скульптор перебував усього неповних чотири місяці. Міським головою на той час був його друг, відомий колекціонер Михайло Брайкевич, теж член комісії з реформування школи. Він високо цінував творчість Едуардса, якому в 1911 році довірив виконання скульптурного оздоблення свого одеського особняка. Вже у період еміграції до Парижа, згодом до Лондона Брайкевич мав намір видати монографію про талановитого земляка.

У 1922 році, перебуваючи на Мальті, Едуардс вів курси з підготовки вчителів малювання, мріяв створити на острові художнє або художньо-промислове училище. На іменитого скульптора звернуло увагу Міністерство промисловості Болгарії, яке запропонувало йому професорську посаду в Художньо-промислового училищі в Софії, однак в силу обставин той пропозицію не прийняв (у Болгарії на той час на посаді професора Софійського університету працював давній добрий знайомий Едуардса Михайло Попруженко, колишній директор Одеської міської публічної бібліотеки).

Громадянська війна, яка мала місце на теренах колишньої Російської імперії внесла суттєві корективи у життє Бориса Едуардса, так і багатьох людей його кола. Якби не турбулентність історичних подій, Одеса мала б не лише видатного скульптора, але й реформатора в галузі художньої освіти.

References

Adres-kalendar Odesskogo gradonachalstva na 1890-1903. – Odessa, 1891-1903. (I pag.)

Antonovich I. Malenkiy listok. U B.V. Eduardsa // Odes. listok. – 1897. – 13(25) fevr.

Byt ili ne byt khudozhestvennoy shkole // Odes. listok. – 1917. – 29 noyab.

Zolotov [S.I]. Khudozhestvennaya zhizn // Odes. listok. – 1917. – 26 marta. – S. 5-6.

Maniovich A. Razgovor s Sergeyem. nashedshim rukopisi vospominaniy i dnevnik skulptora Borisa Ed-

uardsa // Deribasovskaya-Rishelyevskaya : odes. alm. – Odessa : Plaske. 2010. – Выр. 41.

Prazdnik skulptorov // Odes. listok. – 1895. – 11(23) iyunya. – S. 3.

Spravochnik na 1915 god ob uchebnykh zavedeniya Odesskogo uchebnogo okruga i sluzhashchikh v nikh. – Odessa. 1915. – S. 240. 255.

Rossiyskaya muzeynaya entsiklopediya : v 2-kh t. – M.. Progress. «Rippol-klassik». – 2001. – S. 286.

¹² Ця пропозиція не була підтримана, що лише загострило конфлікт.

¹³ Учні пропонували відмовитися від малювання гіпсів і копіювання, класичного спадку. Цит. за статтею: Шевелев С. Забытый портрет академика Н. Кондакова // Художник. 1989. № 3. С. 58.

¹⁴ Быть или не быть художественной школе // Одес. листок. 1917. 29 ноября.

¹⁵ У травні-червні 1917 року відбулася перша реорганізація ОХУ у Вище одеське художнє училище. При цьому зберігалось середнє. Головою комісії з реорганізації став М.П. Кондаков. У травні-серпні 1918 року – друга реорганізація ОХУ у вище з відділами живопису, скульптури і архітектури. Серед учасників засідань: М. Брайкевич, К. Костанді, П. Нілус, Б. Едуардс, Б. Егіз, М. Гершенфельд, Б. Кубланов, І. Мормоне, Ф. Соколович, Т. Дворніков, М. Лисьонков, В. Лазурський, А. Красовський. (див.: Одесская художественная школа. Воспоминания учеников, 1865-1940 : сборник / сост. О.М. Барковская; ред: И.С. Шелестович; Одес. нац. науч. б-ка. Одесса, 2015. С. 8.

¹⁶ До 1920 року використовувалася також назва «Академія мистецтв».